

ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

THE IMPACT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES ON THE CONTEMPORARY TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF POLITICAL PARTIES IN UKRAINE

Примуш М.В.,

*доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології
Донецького національного університету*

Дослідження присвячено аналізу ролі політичних партій України у впровадженні євроінтеграційного курсу розвитку держави. Доведено, що участь політичних партій у названих процесах залишається недостатньо значною й повністю залежить від внутрішніх суперечностей. Натомість, найбільш впливовим інститутом щодо впровадження євроінтеграційного курсу залишається інститут глави держави. Але українська специфіка розбіжностей між курсами Президента й політичної сили, від якої він балотувався на виборах, призводять до того, що в Україні спостерігаються декілька векторів євроінтеграції нашої держави, які впроваджуються одночасно.

Ключові слова: політична партія, курс розвитку держави, євроінтеграція, політична криза, глава держави.

Исследование посвящено анализу роли политических партий Украины в реализации евроинтеграционного курса развития государства. Доказано, что участие политических партий в названных процессах остаётся недостаточным и полностью зависит от внутренних противоречий. Также в исследовании учитывается тот факт, что наиболее влиятельным институтом в вопросах разработки политических решений остаётся глава государства. Но политическая партия в контексте евроинтеграционного реформирования также остаётся ключевым игроком, т.к. за ней закреплён мандат формирования законодательной ветви власти, что также влечёт за собой участие в реализации государственного курса. Но украинская специфика состоит в том, что глава государства и политические партии видят процессы евроинтеграции, а также реализацию государственного курса по-разному, что ведёт к созданию нескольких векторов одного и того же курса развития Украины.

Ключевые слова: политическая партия, курс развития государства, евроинтеграция, политический кризис, глава государства.

The study is devoted to the analysis of the role of Ukraine's political parties in the implementation of the European integration course of state development. It is proved that the participation of political parties in these processes remains insufficient and completely dependent on internal contradictions. Also, the study takes into account the fact that the head of state remains the most influential institution in the development of political decisions. But, the political party in the context of the European integration reform also remains a key player, because it is entrusted with the mandate of forming the legislative branch of power, which also entails participation in the implementation of the state course. But, the essence of the Ukrainian specifics is that the head of state and political parties see the processes of European integration, as well as the implementation of the state course in different ways, which leads to the creation of several vectors of the same course of development of Ukraine.

Key words: political party, state development course, eurointegration, political crisis, head of state.

Постановка проблеми. Актуальність представлено дослідження обумовлено необхідністю визначення місця і ролі українських політичних партій в активізації євроінтеграційних процесів в Україні. На наш погляд, це дозволить визначити рівень впливу українських політичних партій у здійсненні найважливішої своєї функції – аргументації, виробленню й впровадженню стратегічного курсу країни на офіційному державному рівні. Складність у реалізації такої функції полягає у тому, що традиції сьогодення представницької демократії закріплюють за політичними партіями лише функцію оновлення політичних інститутів та циркуляції еліт. Стратегічний курс державних інтересів при цьому залишається відносною константою й не оновлюється у зв'язку з політико-

партійними трансформаціями чи змінами еліт [1, с. 86]. Отже, сутність окресленої ситуації полягає у тому, що політичні партії, отримавши владу, багато у чому продовжують курс своїх попередників у питаннях зовнішнього курсу країни (так звана дипломатична спадкоємність державної політики) [2].

Предметом дослідження є аналіз вже вживаних чи планованих заходів політичних партій щодо аналізу викликів та ризиків євроінтеграційного курсу України.

Об'єктом дослідження виступають процеси впровадження парламентськими політичними партіями євроінтеграційного політичного курсу.

Метою дослідження є політологічний аналіз факторів, ризиків, загроз, переваг впровадження

політичними партіями євроінтеграційного курсу України. Задля вирішення поставленої мети пропонується вирішити низьку дослідницьких задач, а саме:

- з'ясувати вектори розвитку євроінтеграційних процесів в Україні;
- проаналізувати рівень впливу політичних партій на реалізацію євроінтеграційного курсу в Україні;
- дослідити ризики євроінтеграції для геополітичної стратегії української державності.

Стан опрацювання проблеми. Дослідження місця, ролі, функціонального навантаження політичних партій щодо здійснення ними офіційного державного курсу країни достатньо широко висвітлено як зарубіжними, так й вітчизняними науковцями. Фокус наукового пошуку зарубіжних науковців присвячений багатоглядному аналізу діяльності (М. Дюверже), визначення (М. Вебер), функціонування (М. Острогорський), функцій парламентських фракцій (З. Ньюмен), партійної структури (Е. Берк), місця ідеології та її трансформації у партійній інтерпретації (К. Мангейм) тощо. Окремо можна зазначити роботи, що торкаються аналізу місця політичних партій у політичній системі країни у з'ясуванні їх ролі у процесах демократизації суспільства (Р. Даль) [5], та визначення специфіки зміни ролей між політичною партією та парламентською фракцією цієї партії у контексті реалізації стратегічного курсу країни (С. Пшизова) [6, с. 123]. Сучасні вітчизняні дослідження присвячено переважно порівняльному аналізу українського та зарубіжного досвіду діяльності політичних партій у контексті виборчих стратегій і тактик (Ю. Шведа) та розумінні трансформацій функціонального навантаження політичних партій в умовах олігархізації державної влади (М. Обушний) [7, с. 118-119]. Натомість, досліджень, прямо пов'язаних з вивченням ролі політичних партій в євроінтеграційних процесах поки що немає, через що формується методологічна дилема подібних досліджень. З однієї сторони, можна проілюструвати процес прийняття та реалізації політичними партіями України євроінтеграційного курсу крізь призму аналізу внутрішніх конфліктів щодо механізму прийняття таких рішень, а з іншої сторони, встановити внутрішні й зовнішні причини дотримання провладними партіями саме євроінтеграційного курсу розвитку України. Тому, задля впровадження принципів методологічної чіткості ми розглянемо два вектори одночасно крізь призму взаємозалежності між ними.

Виклад основного матеріалу. Окреслена проблема, особливо виражена у сучасній Україні, де відбувається парадоксальна ситуація, яку ми спостерігаємо з Партією регіонів зразка 2013 року. До обрання Президентом України В.Ф. Януковича

у 2010 році, й принаймні до 2011 року, партія активно відстоювала позицію геополітичного зближення з Росією (продолження перебування Чорноморського флоту Російської Федерації у Криму, створення зони вільної торгівлі з країнами Митного союзу, навіть один з лідерів регіоналів М. Чечетов заявив з трибуни Верховної Ради, що збереження щорічної практики переходу на зимовий час віддаляє Україну від братерського російського народу) [3]. Але Партія регіонів здійснила розворот геополітичного курсу й розробляє та впроваджує політику входження України в європейський простір економічних, політичних, соціальних, культурних та інших інтеграційних зв'язків. Враховуючи відсутність системності та послідовності у діях Партії регіонів щодо євроінтеграції, ми можемо припустити, що вона прямо продовжує неодноразово критикований ними ж курс адміністрації В. Ющенка (розбіжність полягає у питанні вступу України у НАТО, де регіонали на рівні закону відмовилися від цієї ідеї) [4]. Отже, центральна проблема нашого дослідження полягає у політологічному аналізі засобів, методів та ролей політичних партій України щодо впровадження і реалізації євроінтеграційного курсу розвитку нашої держави на рівні офіційного зовнішньополітичного курсу. Варто зауважити, оскільки мова йде про офіційний державний курс, то аналіз буде здійснюватися навколо парламентських сил у порівняльному аналізі фракцій Верховної Ради шостого та сьомого скликань.

Насамперед необхідно визначити, що являє собою євроінтеграційний курс України на рівні державної політики: це комплекс політичних, соціальних, економічних стандартів, ідейних принципів, організаційних основ, слідування традиціям прямої представницької демократії та соціокультурних засадах діяльності самого Європейського Союзу крізь призму інтеграції певної країни. І тільки потім – це впровадження відповідних реформ та структурних змін названих сфер країни, яка обрала шлях євроінтеграції як офіційний зовнішньополітичний курс. Названа ситуація, з однієї сторони, підіймає роль політичних партій щодо законодавчого оформлення такого курсу, а з іншої, вона може бути лише інструментом впровадження вузької елітарної політики (як це відбувається в Україні), а це потребує більш глибокого вивчення місця, ролі та функцій політичних партій у сучасних умовах.

Дострокові парламентські перегони 2007 року, які проходили за пропорційною системою з 3% бар'єром привели до Верховної Ради України 5 політичних сил. Переможцями виборів стала Партія регіонів (34,3%), Блок Юлії Тимошенко (30,7%), «Наша Україна – Народна Самооборона» (14,1%), Комуністична партія України (5,3%) і Блок В. Литвина (біля 4%). Якщо розділити ці полі-

тичні партії за зовнішньополітичною орієнтацією їх риторики, то євроінтеграційний вектор склали «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ), «Наша Україна – Народна Самооборона» та Блок В. Литвина, а проросійський відповідно – Партія регіонів та Комуністична партія України. Представлене розширення дозволило проєвропейським силам здійснити остаточне закріплення євроінтеграційного курсу України (наприклад, Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», що встановив за мету зовнішньополітичного курсу набуття членства в Європейському Союзі) [8]. Натомість, більша частина законопроектів стосовно євроінтеграції була подана безпосередньо тодішнім Президентом України В. Ющенко, й тому діяльність цих партій лише продовжувала його курс (наприклад, законодавчі ініціативи програм «Побудуємо Європу в Україні», «Україна йде додому – у Європу» тощо) [9]. Другим кроком щодо впровадження євроінтеграційного курсу України було створено комітет Верховної Ради з питань європейської інтеграції, яка затвердила план дій щодо інформаційного забезпечення європейського курсу України (наприклад, громадські слухання на містах, поява волонтерів тощо) і порядок денний щодо розробки законопроектів, які мають за мету прискорити євроінтеграцію України. На наше переконання, політика євроінтеграції того часу нагадувала лише намагання націоналістичних «Блоку Юлії Тимошенко» і «Нашої України – Народної самооборони» знайти шляхи для власного порозуміння, оскільки системності ці кроки не зазнали. Європейські ініціативи БЮТівців не підтримувалися їх партнерами по коаліції або взагалі блокувалися Президентом України, на що Ю. Тимошенко навіть заявила про своє опозиційне ставлення до В. Ющенка [10]. Таким чином, Верховна Рада України шостого скликання ініціювала цілий ряд євроінтеграційних ініціатив, серед яких виділяються парламентський комітет з питань євроінтеграції, законопроектів щодо політичного зближення України з ЄС, але не було головного – офіційно сформованого курсу модернізації України до стандартів Європейського союзу во всіх сферах життя суспільства (соціальної, економічної, політичної, культурної, освітньої тощо) [11]. Також, як показала практика впровадження європейського курсу політичними партіями парламенту шостого скликання, вони намагалися зробити з євроінтеграції певну форму ідеології, елемент піару чи пропаганди з метою скрити відверті прогалини власної політики. Мова йде про те, що через названу відсутність системності та послідовності у прийнятті політичних рішень, ряд «європейських законів» залишився лише на рівні проекту (наприклад, закони щодо встановлення в Україні стандартів якості європейського союзу на харчування, медичні засоби, одяг

тощо). Тобто, замість створення реальних умов для європейського курсу й інвестиційної привабливості Україні, реалізовувалася парадоксальна ситуація. Курс на Європу, що реалізує Президент України, істотно відрізняється від курсу підтримуваних його політичних партій. Ми можемо це показати на прикладі адміністрації В. Ющенка та партії «Наша Україна» щодо візової політики. Одразу після обрання його Президентом було скасовані візи для громадян країн ЄС, також була створена лібералізація процедур щодо проходження кордонів для товарів і послуг з Європи. Парламент тим часом лише здійснив організаційну роботу щодо створення робочих груп з євроінтеграції, й першим рішенням таких груп (на рівні проекту) було намагання відновити візовий режим з ЄС через те, що у відповідь на рішення Президента України не було скасовано візи для громадян України [12, с. 160].

Ми схилиємося до думки, що курс політичних партій на євроінтеграцію, як і курс Президента України, багато у чому романтизується й подається як певний різновид ідеології націоналістичних партій. Попри те, що їх основою залишається побудування національної держави з європейськими стандартами життя, ними жодним чином не пропонується рішення щодо їх встановлення. Тією ж «Нашою Україною – Народною Самообороною» здійснювався тільки пошук ворогів євроінтеграційного курсу України, якими виступали проросійські політичні сили. Саме на протиставленні «Проросійський курс – проєвропейський курс» й будується розуміння політичними силами євроінтеграційного шляху. Серед головних причин такої ситуації ми можемо назвати:

- нерозвиненість соціальної, політичної, культурної структури українського суспільства;
- недовіра переважної більшості громадян демократичним інститутам, що сталася внаслідок стрімкого зниження життєвого рівня населення;
- відсутність сталих політичних традицій функціонування механізмів плюралістичної демократії;
- нездатність політичних сил нести політичну й електоральну відповідальність за можливе погіршення економічного стану у державі у разі євроінтеграції;
- загальна незрілість політичних партій щодо формування й реалізації стратегічного курсу країни;
- відсутність у політичних партій єдиної точки зору щодо шляхів впровадження євроінтеграційного курсу країни (наприклад, «Наша Україна – Народна самооборона» наголошувала на політичних стандартах євроінтеграції, впровадженні прозорості влади, а Блок Юлії Тимошенко першочерговою задачею ставив соціальні та економічні стандарти).

Отже, саме рішення названих проблем і мають бути присвячені законодавчі ініціативи Верховної Ради та Президенту України. Як показала практика, представлений варіант євроінтеграційного курсу помаранчевої більшості зазнавав значної критики як у межах України, так й у самому Європейському Союзі. Останній доводив, що євроінтеграція нашої держави це питання довготривале, вимагає цілого ряду бюрократичних процедур, економічних показників й не означає пряме протиставлення стосункам з Росією. Показовим у цьому відношенні була реакція політичних сил навколо «газових війн» між Україною та Росією. Європейський Союз прямо заявив, що це внутрішнє питання України. Президент України В. Ющенко стверджував, що це пряма загроза національній безпеці всієї Європи, а націоналістичні сили підготували до Європейського парламенту резолюцію щодо політичного тиску офіційної Москви. Таке розбалансування та відсутність системності у діях, заявах, прийнятих рішеннях призвело до того, що Європейський Союз заморозив українське питання до Президентських Виборів 2010, на яких остаточно розігрувалася «карта» геополітичної стратегії України [13].

Провідні кандидати Виборів-2010 Ю. Тимошенко, С. Тігіпко, А. Яценюк, В. Литвин, О. Тягнибок прямо акцентували на необхідності європейського курсу України, впровадженні європейських стандартів соціального та політичного життя у нашій державі, В. Янукович, у свою чергу, акцентував на побудованні в Україні соціальних стандартів на рівні Європейського союзу, але геополітичний вектор належав проросійському вектору як фундаментальному [14, с. 73; 15]. Натомість, на наш погляд, названі кандидати намагалися багато у чому романтизувати просвітоєвропейський курс у вигляді термінової перспективи членства України в ЄС; більш помірковані групи висловлювалися по цьому питанню дещо обережно, стверджуючи, що зона вільної торгівлі з Європейським Союзом призведе до ускладнення вільної торгівлі з Росією та зробить з України економічний офшор на стикові двох митних союзів (С. Тігіпко, В. Янукович). Проти євроінтеграції традиційно виступили комуністи на чолі з П. Симоненко, які прагнули відновити та посилити візовий режим з країнами ЄС як компенсації за моральне приниження українських мігрантів. У другому турі президентських виборів намагаючись більше сподобатися новим електоральним групам (молоді) В. Янукович та Ю. Тимошенко взяли курс на ідею «будування Європи в Україні», де ідея євроінтеграції, на наш погляд, отримала крайню форму романтизації та ідеалізації, що трансформувалося у звичайний популізм, оскільки передбачалися у разі виграшу одного з кандидатів впровадження комплексу європейських реформ у вигляді європейських

заробітних плат, якісного медичного обслуговування (наприклад, масштабні подарунки кандидатами сільським лікарням машин швидкої медичної допомоги) [16].

Перемога В. Януковича на президентських виборах ознаменувала собою намагання президента багато у чому продовжувати курс багатовекторності адміністрації Л. Кучми, було відновлено економічні та політичні зв'язки з Росією, було пролонговано перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території Криму й взагалі, ідея вступу до Митного Союзу була певним варіантом реальності, ніж політичною заявою. Парламентська фракція Партії регіонів виступала лише інструментом втілення курсу Президента й її роль зводилась до законодавчого оформлення домовленостей Президента. Але з 2011 року у результаті тиску США і ЄС на політику адміністрації Януковича з приводу вибіркового правосуддя (справа вироку Ю. Тимошенко), тиску на приватний бізнес, який призвів до часткового замороження стосунків ЄС з Україною, президент проголошує остаточний вибір на користь Європейського Союзу. На наш погляд, цей шлях було обрано ситуативно, без чіткого плану дій, оскільки у рядах самої Партії регіонів немає остаточної думки щодо євроінтеграційного вектора розвитку. Причинами переформатування державного курсу, на наш погляд, можна назвати наступне:

- по-перше, маючи значні прогалини у реформуванні соціально-політичного життя в Україні, адміністрація В. Януковича намагається розширити свою електоральну базу, користуючись невдоволенням ультраправих сил мешканців Західних областей України, які є прихильниками євроінтеграції (як показали місцеві та парламентські Вибори-2012 року, Партія регіонів втратила кількість голосів на Сході України компенсувала новим електоратом на Заході й Центрі країни, тобто питання євроінтеграції може виступати також як ситуативна стратегія щодо недопущення падіння рейтингу партії нижче 30%);

- по-друге, адміністрації В. Януковича не вдалося нормалізувати відносини з Росією навіть й через офіційну відмову й законодавче закріплення відмови від вступу у НАТО у вигляді позаблокового статусу України [16]. Причиною може також слугувати сама риторика Партії регіонів, яка постійно наголошувала на політичній ціні газу для України [17];

- по-третє, регіоналам не вдалося здійснити те коло масштабних реформ, які ними декларувалися (наприклад, до 2015 року здійснити щорічне зростання ВВП на рівні 7%), й навпаки, значні витрати на підготовку до Євро-2012 та Євробаскету-2015 року значно послабили державний бюджет, а нових джерел створено не було (окрім посилення

податкового тиску на бізнес). Все це у комплексі й спричинило зміну курсу, оскільки Асоціація з Європейським Союзом дозволить отримати дешеві кредити Міжнародного валютного фонду, Банку реконструкції та розвитку, ряду Європейських інвестиційних банків.

Іншими словами, зміну курсу адміністрації В. Януковича з проросійського розвитку на політичний європейський є ті ж самі причини, що й при адміністрації В. Ющенко, починаючи від державної незрілості та закінчуючи відсутністю політичної волі у керівників держави виробляти такий стратегічний курс, який буде по силах державному бюджету, про що неодноразово заявляв український політолог М. Погребинський [18, с. 112]. Також зазначимо, що романтизм євроінтеграції, притаманний адміністрації В. Ющенко, залишився й у В. Януковича. Він полягає у створенні цілого ряду ділових зустрічей з керівниками ЄС, створенні парламентських комісій та комітетів з питань євроінтеграції, гнучких заяв щодо переваг євроінтеграції у вигляді зони вільної торгівлі з 28 країнами європейського простору. У реальності така євроінтеграція, по-перше, витрачає значні кошти на створення бюрократичних інституцій з її впровадження, які займаються більше організаційними питаннями, ніж аналізують шляхи модернізації застарілої української економіки. Також ні адміністрація В. Ющенко, ні адміністрація В. Януковича, ні діяльність парламентської більшості на чолі з Партією регіонів не мають жодних законопроектів, експертних оцінок щодо негативів та ризиків європейської інтеграції, починаючи від невдоволення Росії й закінчуючи дешевими та якісними товарами з Європи по «привабливим цінам».

Дещо іншою з цього приводу виглядає політика новачка політичної арени УДАРУ В. Кличка, яка виражена переважно гаслами (наприклад, форма одягу парламентарів цієї фракції з символікою Європейського Союзу та написами «Україна – це Європа»), натомість євроінтеграція від цієї партії далі гнучких заяв не йде. Як показує голосування по так званім європейським законам, й УДАР, й Батьківщина, й Свобода, наголошуючи на євроін-

теграції, мало того, що голосують не по всім проектам, а також не мають власного курсу, точки зору щодо впровадження Асоціації України з ЄС. Тобто, на партійному рівні євроінтеграція виступає своєрідною формою популізму, ніж їх стратегічною політикою, і роль партії (попри її провладність чи опозиційність) зводиться до інструментального забезпечення курсу голови держави.

Висновки. Отже, підсумуємо результати дослідження:

По-перше, українські політичні партії переважно ультраправого, націоналістичного ідеологічного спектра розглядають питання євроінтеграції України як певний ідеологічний плацдарм, який дозволяє їм навіть збільшувати свої електоральні показники.

По-друге, головна проблема євроінтеграції України криється одразу у декількох вимірах. У правовому й політичному вимірах це проблема вибіркового правосуддя та вимог ЄС щодо помилування Ю. Тимошенко (іншими словами можна вести мову про пряме втручання у суверенітет України). В економічному та соціальному вимірах євроінтеграція показує незрілість й нездатність українського суспільства та економіки прийняти виклики європейських стандартів вільної конкуренції, ринкових відносин, прозорих стосунків з державними фіскальними органами та зрозумілість політики держави для громадян. Окремо виділяємо рівень політичних партій, які лише слугують інструментом впровадження певного курсу Президента України, який полягає більше у збереженні його власного рейтингу шляхом нехтування навіть власною партією. За такої ситуації, роль політичних партій у впровадженні євроінтеграції в Україні залишається хоча й значною (парламент може й не прийняти певного закону), проте на рівні формування, складання відповідей на ризики та загрози залишається невизначеною, недослідженою. Отже, політичні партії, ідеалізуючи європейський вибір України, ставлять під пряму загрозу як національний суверенітет, так і взагалі реалізацію цінностей та переваг європейського вибору України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хімченко О.Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства : [навчальний посібник] / О.Г. Хімченко. – К. : Професіонал, 2006. – 208 с.
2. Президентство В. Ющенко: здобутки та прорахунки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/prezidentstvo-v-yushchenka-zdobutki-ta-prorahunki>
3. Речь Чечетова М. Мы не будем голосовать за двухчасовой отрыв от России [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://polemika.com.ua/news-74830.html>
4. Верховная Рада утвердила внеблоковый статус Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsland.com/news/detail/id/512817/>
5. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Р. Даль. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pol_pl.php

6. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін : [навчальний посібник] / О.В. Філонов, В.М. Суботін, В.В. Пашутін, І.Я. Тодоров. – К. : Знання, 2006. – 215 с.
7. Макаренко В.П. Политическая концептология: обзор повестки дня / М.П. Макаренко. – М. : Практис, 2005. – 368 с. – (Серия «Новая наука политики»).
8. Украина сменила внешнеполитический вектор? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sud.ua/news/2010/09/28/17072-ukraina-smenila-vneshnepoliticheskij-vektor>
9. Оппозиция: Украина меняет внешнеполитический вектор на Восток [Електронний курс]. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/n188256>
10. Ющенко В.: Я хочу вернуть Украину домой, в Европу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavnoe.ua/news/n34357>
11. УП: Тимошенко публічно стала в опозицію до В. Ющенка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/20/3645113/>
12. Дем'яненко Б. Генезис інституту президентства України: попередні підсумки президентської каденції В. Ющенка. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї / Б. Дем'яненко. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 20. – С. 159-173.
13. Сапунов А. 10 міфів про Шенгенську зону і перспективу безвізового режиму між Україною і ЄС / А. Сапунов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2008/01/29/3359137/>
14. Кудинов О.П. Справочник активиста Партии регионов / О.П. Кудинов. – К. : ВИПОЛ, 2006. – 255 с.
15. Евросоюз выясняет ориентацию Президента Януковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vibori.in.ua/novosti/mirovie-novosti/1077-evrosojuz-vyjasnjaet-orientaciju-prezidenta-janukovicha.html>
16. Гришко Л. Кличко против Януковича: первый раунд за президентом / Л. Гришко, Р. Гончаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/14931.html>
17. Попов Э.А. Посторанжевая Украина: некоторые экономические и внешнеполитические итоги / Э.А. Попов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/rus/desk/postoranzhevaja_ukraina_nekotoryje_ekonomicheskije_i_vneshnepoliticheskije_itogi_2011-11-16.htm
18. «Помаранчева» революція. Версії, хроніка, документи / Упоряд. М. Погребинський. – К. : Оптима, 2005. – 416 с.: іл. – Рос. мовою.